

تحلیلی از سیره اقتصادی امام کاظم (ع)

محمدسعید نجاتی

چکیده

این نوشتار بر آن است تا با توجه به تنگنایهای اقتصادی حاکم بر جامعه دوران امام کاظم (ع)، تلاش آن حضرت را در جهت حمایت اقتصادی از مدینه ترسیم کند. این حمایت، با کمک به فقرا و بازماندگان قیامهای ضد عباسی و حمایت از علویانی انجام پذیرفت که مورد بی‌مهری شدید دستگاه بودند. جامعه شیعه نیز با آزاد شدن بردگان و پرورش موالیان شیعه گسترش یافت.

واژگان کلیدی: سیره اقتصادی، امام کاظم (ع) تنگناها، معاش.

مقدمه

با نگاهی به زندگی سیاسی - اجتماعی امام کاظم (ع)، می‌توان دریافت که تلاش‌ها و فعالیت‌های آن حضرت در عرصه تأمین نیازمندی‌های اقتصادی جامعه، در کنار نیازهای دیگر، در کارنامه اجتماعی ایشان درخشش ویژه‌ای دارد. این تلاش‌ها، در جهت تعالیم اسلامی برای تأمین معاش مردم و توجه هم‌زمان به دنیا و آخرت و آبادانی دنیا به عنوان وظیفه‌ای همگانی بود. هدفی که باعث شده دستورها و تکالیف مختلف اقتصادی در سلسله دستورهای عبادی و فقهی و اخلاقی اسلام با

ص: ۳۸۷

عناوینی چون زکات، خمس، صدقه و انفاق جلوه‌گر شود و آیات بسیاری از قرآن بر آن تأکید کند.

تلاش و برنامه‌ریزی آن حضرت در این عرصه را می‌توان از عواملی ناشی دانست که مردم شهر مدینه را در آن روزگار در موقعیت اقتصادی متزلزلی قرار داده بود. بی‌توجهی و سخت‌گیری مروانیان نسبت به مردم مدینه که از آنان کینه‌ای دیرینه داشتند و نیز بایکوت و سخت‌گیری شدید اقتصادی منصور دوانقی در پی قیام محمد بن عبدالله بن محض در سال ۱۴۵ و قیام حسین بن علی (شهید فخر) در سال ۱۶۹ قمری را می‌توان از عوامل این موقعیت ناپایدار دانست.

تنگنای اقتصادی مدینه در دوره مروانی و عباسی

کینه بنی‌امیه از مردم مدینه در طول سال‌ها، عمیق‌تر و سخت‌تر شده بود. در زمان معاویه، بسر بن اوطاه اهل مدینه را شریک در قتل عثمان بن عفان می‌دانست و سوگند خورد اگر سفارش معاویه نبود تمام مردم مدینه را از دم تیغ

می‌گذراند. ۱. یزید نیز که در پی گرفتن انتقام کشتگان بدر از انصار مدینه بود، واقعه حره را رقم زد. عبدالملک نیز کینه حمایت اهل مدینه از شورش و خلافت عبدالله بن زبیر را بهانه‌ای برای تحت فشار قرار دادن و ابراز انزجار از آنان قرار داده بود. این‌ها در کنار رکود اقتصادی مدینه و تزلزل امنیتی که پیامد درگیری‌ها و تغییر حکومت‌های متعدد بود، امنیت اقتصادی شهر را به خطر می‌انداخت و مردم مدینه را با مشکلات اقتصادی بیش‌تری دست به گریبان می‌ساخت، به گونه‌ای که تعداد امیران مدینه در یک برهه ۵۴ ساله (زندگانی امام کاظم ۱۲۹-۱۸۳ ق)

ص: ۳۸۸

حدود چهل امیر است ۲ که می‌توان گفت به طور متوسط هر یک سال و نیم، یک امیر عوض شده است.

پس از دوره اموی نیز از آن‌جا که مردم این شهر شورش‌های بسیاری را علیه خلافت عباسی در دوره منصور به پا کرده بودند، مبعوض منصور شدند به گونه‌ای که وی مدینه را به نهایت ضعف کشاند و آن را خالی از مال و سلاح کرد. ۳

قیام حسین بن علی بن حسن بن حسن بن حسن المجتبی معروف به شهید فخ در سال ۱۶۹ قمری را که باز از مدینه آغاز شده بود، می‌توان ادامه جریان قیام‌های علوی مدینه دانست که البته دیگر استقبال و همراهی مردم را آن‌چنان که در مورد قیام محمد بن عبدالله حسنی بود به دنبال نداشت، ۴ علی‌رغم این‌که رهبر این قیام بیش از قیام قبلی با امامان شیعه نرمی کرد و امامان شیعه نیز نسبت به بزرگداشت و تکریم آنان اقدام کردند. ۵ امام کاظم (ع) که مصلحت نمی‌دیدند با او همراه شوند، ضمن توجه دادن به او درباره بی‌وفایی همراهان و به‌کارگیری آخرین قدرت نظامی، سرنوشت قیام او و شهادتش را پیش‌بینی نموده برای او اظهار تأسف کردند. ۶ هنگامی که پس از شکست حسین سر بریده او را به آن حضرت نشان دادند، حضرت ضمن استرجاع، او را انسانی صالح و درستکار و دارای هدف امر به معروف و نهی از منکر دانستند که در خاندان خود بی‌نظیر بود. ۷

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۸۶؛ طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج ۵، ص ۱۳۹؛ ابن عبدالبر، الاستیعاب، ج ۱، ص ۱۶۲؛ ابن اثیر، الكامل، ج ۳، ص ۳۸۳ و ۳۸۵.

۲. سخاوی، التحفه اللطیفه، ج ۱، ص ۲۶-۳۷؛ عبدالغنی، تاریخ امراء المدینه، ص ۴۹۸-۵۲.

۳. ذهبی، تاریخ الإسلام، ج ۱۰، ص ۳۵؛ الامام کاظم دارالتوحید، ص ۷۲.

۴. تاریخ طبری، ج ۸، ص ۱۹۴؛ ذهبی، ج ۱۰، ص ۳۵.

۵. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۳۶۶.

۶. اصفهانی، همان، ص ۳۷۶.

۷. همان، ص ۳۸۰؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۸، ص ۱۶۵.

در چنین اوضاعی، علاوه بر سخت‌گیری حکومت با ساکنان مدینه، از بین رفتن امنیت یا کاهش آن نیز وضعیت شهر را بیش از پیش دچار مشکل می‌کرد؛ شهری که محل سکونت امام بود و فعالیت‌های اقتصادی امام جایگاه ویژه‌ای در آن داشت.

تلاش اقتصادی امام کاظم (ع)

این وضعیت اقتصادی را می‌توان عامل مهمی برای تلاش بیش‌تر امام (ع) برای به‌کارگیری امکاناتی چون خمس و زکات باهدف رونق اقتصادی مدینه دانست. این تلاش‌ها در دو محور بود:

۱. جمع‌آوری منابع اقتصادی

در محور جمع‌آوری نظام‌مند خمس از شیعیان نقاط مختلف جهان اسلام، به تأسیس شبکه وکالت می‌توان اشاره کرد که به صورت زنجیره‌ای، افراد مورد اعتماد امام را مأمور گرفتن مالیات دینی از عموم طبقات جامعه شیعه در اقصی نقاط کشور اسلامی پهن‌آور آن روز کرد. البته درباره فعالیت سازمان وکالت در دوره امام کاظم (ع) دو دیدگاه وجود دارد: نخست این‌که عده‌ای این دوره را سرآغاز فعالیت‌های این شبکه می‌دانند دیدگاه دوم آغاز این فعالیت‌ها را از زمان امام صادق (ع) و گسترش وسیع آن را از این دوره می‌شمارد که پراکندگی و وسعت شیعیان اعتقادی نسبت به سابق بسیار زیاد شده است.^۸ شواهدی که مؤید جایگاه ویژه شبکه وکالت در این عصر است عبارتند از: تعداد وکلای آن حضرت، سخن علی بن اسماعیل بن جعفر که از آن حضرت نزد هارون چنین سعایت بود: «مال‌های فراوانی از شرق و غرب برای او فرستاده می‌شود و او

دارای بیت‌المال و خزانه‌ای است که سکه‌های مختلف به حجم بسیار در آن یافت می‌شود.» هارون به حضرت عرض کرد: «گمان کرده‌اید که ما دو خلیفه‌ایم که برای هردو خراج آورده می‌شود؟» کثرت اموال خمس‌ی باقی‌مانده در دست سروکیشان آن حضرت و پرداخت‌های هنگفت ایشان در مدینه دلیل سخن هارون است.

این نظام هم‌زمان خدماتش را هم به شطیطه نیشابوری، پیرزالی در گوشه نیشابور^۹ تا علی بن یقین وزیر اطلاعات دربار^{۱۰} و جعفر بن محمد بن اشعث^{۱۱} از درباریان پرنفوذ هارون عرضه می‌کرد. این سیطره و نفوذ در زمانی است که

۸. مدرسی، مکتب در فرایند تکامل، ص ۲۰؛ جبّاری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، ج ۱، ص ۵۱.

۹. راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۳۲۹؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب (ع)، ج ۴، ص ۲۹۱.

۱۰. تاریخ طبری، ج ۸، ص ۱۸۹؛ ابن العرمانی، الإنباء، ص ۷۴.

۱۱. همان، ص ۲۳۵؛ مفید، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ج ۲، ص ۲۳۷؛ صدوق، ج ۱، ص ۷۰.

آن را دوره اوج شکوه و اقتدار عباسیان می‌خوانند و دستگاه عباسی توانسته بود یکی از پهناورترین ممالک جهان را مدیریت و اداره کند.

وجوهی که توسط این شبکه به خدمت امام می‌رسید، دارای عناوین متعددی از جمله هدیه، خمس، زکات، نذورات و در آمد موقوفات بود. ۱۲ با توجه به ماهیت همگانی خمس، قسمت اعظم آن باید با این عنوان و یک پنجم اضافه درآمد سالانه باشد که روایات مختلف نیز به آن شهادت می‌دهد.

مفضل بن عمر جعفی، عبدالرحمان بن حجاج، عبدالله بن جندب، علی بن یقطین، اسامه بن حفص، ابراهیم بن سلام نیشابوری، یونس بن یعقوب، علی بن ابی حمزه بطائی، زیاد بن مروان قندی، احمد بن ابی بشر سراج، عثمان بن عیسی رواسی، منصور بن یونس بزرج و حیان سراج از جمله وکلای آن حضرت بوده‌اند. ۱۳

ص: ۳۹۱

۲. توزیع منابع اقتصادی

مبارزه مخفیانه با حاکمیت ظلم، رفع نیازهای مالی بیت امامت، رفع نیازهای اقتصادی شیعیان و سادات نیازمند، رفع مشاجرات مالی شیعیان، تقویت جبهه تبلیغاتی شیعه با حمایت از شاعران متعهد و تأمین معیشت وکلا و کارگزاران شبکه وکالت، دست‌گیری از فقیران و درماندگان جامعه در دوره‌های مختلف، از مواردی بود که ائمه به آن عنایت داشتند. ۱۴ گویا امام که کشاورزی را ممر اصلی درآمد خود انتخاب کرده بودند و شخصاً نیز به آن اشتغال می‌ورزید، ۱۵ با محور قرار دادن جامعه آن روز مدینه، سیاست اقتصادی خود را سامان دادند. این سیاست را در ابعاد زیر می‌توان پی‌گیری نمود:

الف. توزیع مستمری در میان نیازمندان

این توزیع به دو گونه مستمری سالانه و پرداخت جیره روزانه و موردی، در میان فقرای مدینه و دراهماندگان بود. آن حضرت در عین حال، رسیدگی به کم بضاعتان علوی را که مورد بی‌مهری بیش‌تر حکومت بودند، از نظر دور نمی‌داشتند. به نظر می‌رسد در این میان سهم خانواده یاران شهید زید که امام صادق (ع) احتمالاً با توجه به محدود بودن درآمدها و امکانات اقتصادی هزار دینار در میانشان به وسیله ابو خالد واسطی تقسیم کردند ۱۶ و نیز خانواده یاران قیام‌های دیگر از

۱۲. جباری، همان، ج ۱، ص ۲۸۷.

۱۳. همان، ج ۲، ص ۴۲۷.

۱۴. همان، ص ۲۹۶.

۱۵. شیخ صدوق، ج ۱، ص ۹۰.

۱۶. شیخ مفید، ج ۲، ص ۱۷۳؛ اربلی، کشف الغمّة فی معرفة الأئمة، ج ۲، ص ۱۳۰.

جمله قیام حسین بن علی شهید فخر که با توقیف دارای و خراب شدن خانه، گرفتار مشکلات اقتصادی شدیدی شده بودند، بیش‌تر بوده، هرچند با توجه به جو تقیه موجود، گزارشی روشن در این زمینه نرسیده است. اتهام

ص: ۳۹۲

منصور به امام صادق (ع) حمایت مالی و کمک به قیام محمد بن عبدالله حسنی ۱۷ نیز می‌تواند نشانه‌ای از این رویکرد ائمه باشد.

این روند آن‌چنان مطرح بود که ایشان آمار فقیران مدینه را داشتند تا برای آن‌ها سهمیه‌ای مشخص، از دویست تا چهارصد دینار طلا (ظاهراً به صورت سالانه) مشخص کنند. حضرت طلاها را برای هر فرد در همیانی (صره) قرار می‌دادند و صره‌ها را به صورت منظم تقسیم می‌کردند، به گونه‌ای که همیان‌های تقسیمی آن حضرت ضرب‌المثل شده بود که اگر همیان آن حضرت برسد، دیگر انسان بی‌نیاز می‌شود. ۱۸ ارزش این مبالغ را وقتی می‌توان به دقت فهمید که گفته شده در آن روزگار، قیمت یک مزرعه به همراه سود و درآمد آن حدود سیصد دینار برآورد می‌شد. ۱۹ طبق فقه اسلامی، صد دینار طلا حدوداً معادل قیمت صد شتر و دیه یک مرد مسلمان است.

این غیر از سرکشی شبانه و تهیه آذوقه و خرج زندگی مستمری بود که ایشان مانند سایر ائمه انجام می‌دادند و احتمالاً برای کسانی بود که توانایی اداره زندگی خود و مدیریت اقتصادی اموالشان را نداشتند ۲۰ و نمی‌توانستند زندگی خود را با بهره‌مند شدن از کمک مالی سالانه امام و سرمایه ثابت اداره کنند.

هم‌چنین ایشان به بنی‌هاشم و فقیران آن‌ها توجه خاصی داشتند که طبیعتاً در نوک فشار اقتصادی عباسیان به سر می‌بردند. به گونه‌ای که او را مهربان‌ترین افراد خاندان و دستگیرترینشان در بنی‌هاشم خوانده‌اند. ۲۱ این مسأله وقتی روشن‌تر می‌گردد که به روایاتی توجه کنیم که یکی از فلسفه‌های وجوب خمس را

ص: ۳۹۳

بهره‌مندی تنگ‌دستان اهل بیت (علیهم السلام) از آن، در مقابل محرومیتشان از استفاده از درآمد زکات واجب می‌داند. ۲۲

۱۷. مجلسی، همان، ج ۴۷، ص ۲۰۱.

۱۸. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد؛ ج ۱۳، ص ۲۹؛ مفید، همان، ج ۲، ص ۲۳۴.

۱۹. مفید، همان، ج ۲، ص ۲۳۳.

۲۰. همان، ص ۲۳۲.

۲۱. همان، ص ۲۳۱.

۲۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۵۳۹.

ب. تلاش برای ازدواج جوانان مجرد آل ابی طالب

امام در تزویج جوانان مجرد آل ابی طالب در جهت سیاست راهبردی حفظ نسل پیامبر اکرم (ص) و تحقق وعده الهی کوثر توجه ویژه‌ای داشتند. ۲۳ این مسأله را اقدامی پیش‌گیرانه در برابر سیاست نسل‌کشی خلیفه‌های عباسی نسبت به فاطمیان و علویان می‌توان ارزیابی کرد؛ سیاستی که منصور و خلفای دیگری چون هارون آن را به شدت تعقیب می‌کردند؛ چنان‌که به گزارش طبری پس از مرگ منصور، خزانه‌ها و تالارهایی بر اساس وصیت او بازگشایی شد که مملو از جسد علویان در سن‌های مختلف بود که در گوش هر کدام حلقه‌هایی قرار داشت که نام و نسبشان را مشخص می‌کرد. ۲۴ او گروهی دیگر از علویان را زنده در دیوارها و ستون‌های شهر بغداد دفن می‌کرد. ۲۵ همین‌طور حمید بن قحطبه از سرداران بانفوذ عباسیان، درباره اعدام شصت نفر از سادات به دست خودش در یک شب و به امر هارون، گزارش می‌دهد. ۲۶

ج. آزادکردن برده‌های متعدد

امام کاظم (ع) به آزاد کردن بردگان نیز اهتمام داشتند؛ به گونه‌ای که گزارش شده جناب احمد از پسران گران‌قدر ایشان که قبر مطهرش در شیراز مشهور به

ص: ۳۹۴

شاه‌چراغ است و از لحاظ مالی مورد حمایت جدی پدر بود، هزار برده را آزاد ساخت. ۲۷ بی‌شک این مسأله، سیاستی در جهت حساس نکردن رژیم عباسی به فعالیت‌های امام است. امام خود بیش از چهارصد برده را از جمله عیالات و خانواده‌اش شمرده‌اند. ۲۸ این‌که به این رقم تعداد بیش‌تری اضافه شود، طبیعتاً عباسیان را مشکوک می‌کرده است.

نهضت آزاد کردن بردگان در زمان ائمه پیشین نیز وجود داشت؛ چنان‌که امیر مؤمنان (ع) هزار برده ۲۹ امام سجاد (ع) نیز سالانه بردگانی را آزاد می‌کردند. این کار یک برنامه فرهنگی عمیق بود. وقتی برده‌ای غریب از منطقه‌ای غیرمسلمان به اسارت مسلمین در می‌آمد و کسی که تا به حال با اسلام آشنا نبود یا دشمن مسلمان بود، تعالیم اسلام واقعی را در

۲۳. صدوق، ج ۱، ص ۷۷ بحرانی، حلیۃ الأبرار فی أحوال محمد و آله الأطهار (ع)، ج ۴، ص ۲۶۴.

۲۴. تاریخ طبری، ج ۸، ص ۱۰۵.

۲۵. شیخ صدوق، همان، ج ۱، ص ۱۱۱.

۲۶. همان، ص ۱۰۹.

۲۷. شیخ مفید، همان، ج ۲، ص ۲۴۴؛ اربلی، ج ۲، همان، ص ۲۳۶.

۲۸. شیخ صدوق، ج ۱، ص ۹۰.

۲۹. ثقفی، الغارات، ج ۱، ص ۵۹.

زندگی فردی و درون خانه امام معصوم می‌دید، بی‌شک از سر صدق و یقین به اسلام دل می‌باخت و اگر دارای حداقل استعداد بود هم‌نشینی او با امام معصوم تا آخر عمر برای وی یک سرمایه معنوی دینی و فرهنگی محسوب می‌شد. شاید بتوان گفت این مسأله، یکی از عوامل گسترش تشیع در میان توده موالیان بود که برده‌های آزادشده، قسمت عمده‌ای از آنان بودند.

نتیجه

امام کاظم (ع) با توجه به اوضاع سیاسی و اقتصادی عصر خود، تلاش فراوانی برای بهبود وضعیت اقتصادی جامعه داشتند. آن حضرت با تقویت شبکه وکالت و گسترش آن در سراسر جامعه اسلامی، برای رفع مشکلات جامعه قدم

ص: ۳۹۵

برداشتند. این شبکه در زمانی که جامعه دچار بحران مالی بود، با گردآوری اموال از مناطق مختلف و رساندن آن به امام کاظم (ع) نقش مهمی در اقدامات اقتصادی آن حضرت ایفا کرد. امام کاظم (ع) با دریافت اموال و توزیع مناسب آن، نقش مهمی در بهبود وضعیت اقتصادی جامعه داشتند. مهم‌ترین موارد مصرف اموال توسط امام را در اموری مانند رفع نیاز مستمندان، ازدواج جوانان، آزاد کردن بردگان و تقویت جبهه تبلیغاتی شیعه می‌توان برشمرد.

منابع

۱. ابن العمرانی، محمد بن علی بن محمد (م ۵۸۰)، الإنباء فی تاریخ الخلفاء، تحقیق قاسم السامرائی، قاهره: دارالآفاق العربیه، چاپ اول، ۱۴۲۱/ ۲۰۰۱.
۲. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (ع)، قم: چاپ اول، ۱۳۷۹ ق.
۳. اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الأئمه تبریز: چاپ اول، ۱۳۸۱ ق.
۴. الأصفهانی ابوالفرج علی بن الحسین (م ۳۵۶)، مقاتل الطالبیین، تحقیق سیداحمد صقر، بیروت: دارالمعرفه، بی‌تا.
۵. الامام الکاظم دارالتوحید. قم: چاپ اول، ۱۴۰۳.
۶. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان، حلیه الأبرار فی أحوال محمد و آله الأطهار (علیهم السلام)، قم: چاپ اول، ۱۴۱۱ ق.
۷. جباری محمدرضا، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه، مؤسسه امام خمینی، قم: چاپ اول ۱۳۸۲.
۸. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق.

ص: ۳۹۶

۹. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (م ۷۴۸)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق عمر عبد السلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی، چاپ دوم، ۱۴۱۳/۱۹۹۳.
۱۰. راوندی قطب‌الدین، سعید بن هبه‌الله، الخرائج و الجرائح، قم: چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۱۱. السخاوی شمس‌الدین أبو‌الخیر محمد بن عبدالرحمان بن محمد بن أبی بکر بن عثمان بن محمد، (م ۹۰۲ ق) التحفه اللطیفه فی تاریخ المدینه الشریفه، بیروت: الکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۴ هـ - / ۱۹۹۳ م.
۱۲. شامی، یوسف بن حاتم، الدرالنظیم فی مناقب الأئمه اللهمیم، قم: چاپ اول، ۱۴۲۰ ق.
۱۳. صدوق، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا، تهران: چاپ اول، ۱۳۷۸ ق.
۱۴. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، امالی، تهران: چاپ ششم، ۱۳۷۶ ش.
۱۵. طبری أبو‌جعفر محمد بن جریر (م ۳۱۰)، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق محمد أبو‌الفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث، چاپ دوم، ۱۳۸۷/۱۹۶۷.
۱۶. عبدالغنی عارف احمد، تاریخ امراء المدینه المنوره (سال های ۱ تا ۱۴۱۷ هجری)، دمشق: دارکنان، ۱۴۱۷ ق.
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران: چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۱۸. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار، بیروت: چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
۱۹. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: چاپ اول، ۱۴۱۳ ق. ۳۰

ص: ۳۹۷